

Розділ 4

Здобутки української спільноти в контексті світового культурно-наукового поступу

Михайло Довбищенко

Біля витоків політичного українства: роль польської шляхти у формуванні українського світу та української ідеї в кінці XVI – XVIII ст.

В статті розглянуто питання про сутність терміну «політичного українства», проаналізована роль представників польської шляхти у справі підтримки та розвитку «Русі» в XVI–XVIII ст. в політичному, релігійному та духовному аспекті. Зроблено висновок про особливу роль Гербурта Добромльського, Миколая і Яна Потоцьких а також інших визначних осіб польського шляхетського суспільства у становленні та розвитку українського світу литовсько-польської доби.

The essence of the term «political Ukrainian being» («political Ukrainstvo») are analyzed in the article as well as the role of some representatives of Polish nobility in the cause of support and development of Rus' in 16–18th centuries in political, religious and spiritual aspects. The author comes to the conclusion about special role of Herbut Dobromlski, Mykolai and Jan Potocki and other prominent members of Polish nobility in the establishment and development of the Ukrainian world in the Lithuanian-Polish age.

Термін «політичні українці» не є остаточно сформульованим в сучасному українознавстві, навколо нього продовжують точитися наукові дискусії. У навчальному посібнику «Українознавство», який побачив світ 2008 року, цей термін застосовується, але не розтлумачується [6, с. 18], тому виникає питання про його коректне застосування. Очевидно, що термін «політичні українці» пов'язаний з поняттям політичної нації, концептуальна модель якої є похідною від взаємодії трьох складових – «титульної етнічної нації, створеної нею держави та громадянського суспільства» [6, с. 477]. *Відповідно члени будь-якої політичної нації, в тому числі і української, це особи, що є громадянами певної держави (без огляду на їх етнічне походження), які усвідомлюють свою приналежність до суспільства цієї країни, поважають її закони і традиції. Представникам політичної нації притаманні патріотизм та відчуття відповідальності за долю народу і держави.* Отже, як і саме поняття політичної нації, політичне українство як явище характерне для модерного суспільства.

Втім, українська історія має свою специфіку, і є цілком очевидним, що задовго до відновлення української державності та завершення процесу українського націєтворення існувало явище, яке є дуже близьким до сформульованого нами терміну «політичне українство». Йдеться передусім про патріотизм та відповідальність перед майбутнім народом, що є обов'язковими

рисами осіб, які в межах своїх інтелектуальних та матеріальних можливостей свідомо сприяють розвитку українського світу. Відповідно, постає питання про дослідження цього явища та визначення коректної термінології, яка б адекватно відображала його сутність. Але поки ця проблема не вирішена, ми утримаємося від використання якогось конкретного терміну, розуміючи однак, що досліджувані нами особи були предтечами політичного українства модерної доби.

Звертаємо увагу, що внаслідок неоднорідності українського соціуму, а також завдяки релігійним та політичним чинникам український світ та українська ідея в литовсько-польську добу набували різноманітних форм. Причому, в усіх випадках в процесах їх формування та розвитку активну участь брали чужинці – особи неукраїнського походження, які проживали на території України, сприймали її як свою основну (або другу) батьківщину і щиро переймалися її майбутнім.

У другій половині XVI–XVIII ст. існували принаймні чотири форми українського світу, які мали різні тенденції для свого подальшого розвитку. Базою для них стали три конфесійні спільноти представлені в Речі Посполитій (православна, уніатська та римо-католицька), а з середини XVII ст. після постанови держави гетьмана Богдана Хмельницького український світ отримав новий «козацький вектор».

У XIX ст. український рух набував найрізноманітніших форм – від «української школи» в польській поезії з ідеалізацією козацького минулого до самозаперечення самого себе (русинство в Галичині). В кожному випадку український світ та його перспективи усвідомлювалося по-різному, відповідно і розвиток українського світу відбувався у різних формах. В межах одного дослідження неможливо проаналізувати прояви «політичного українства» зазначеного періоду в усіх його проявах. В даній статті ми спробуємо висвітлити діяльність на користь українства світських представників католицького нобілітету Волинського воєводства литовсько-польської доби кінця XVI–XVIII ст., що мали неукраїнське походження.

В середині – другій половині XVI ст. польсько-литовська держава переживала надзвичайно важливий період своєї історії. «Вітер змін», який принесла з собою Реформація, призвів до похваллення інтелектуального життя в суспільстві, поставив питання про свободу совісті, познайомив сучасників з ідеями гуманізму. За таких умов передові католицькі мислителі (як польського, так і українського походження) не могли не звернути уваги на «Русь», яка займала $\frac{3}{4}$ території Речі Посполитої, і яка, хоч і поволі, але впевнено виходила на шлях національного відродження. До «української тематики» виявляли інтерес князь Станіслав Радзивілл, Йосиф Верещинський, Станіслав Оріховський та ін. Польські латиномовні поети створили романтичний образ «Русі», завдяки чому з Україною ближче могли познайомитися не тільки жителі корінної Польщі, але також іноземці.

Окремі польські поети бачили в Україні не тільки романтичний край, але також землю давнього народу, який мав власну державницьку традицію. Так, справжнім гімном Україні став твір польського поета **Себастьяна Кленовича** «Роксоланія», що побачив світ 1584 року. Написаний високим стилем, він сповнений щирою любов'ю автора до України, що відчувається з перших рядків поеми:

«Музи, співайте про русів, про випаси їх благодатні
Й села, що щастя знайшли в цій життєдайній землі.
Ниви, багаті дарами Церери, оспівуйте нині
Й землю, що наших іще не обманула надій» [13].

У своєму творі Кленович дав розгорнуту панораму сучасної йому України, згадавши про звичаї її народу, описавши багатства її земель та велич давніх міст. З відкритою симпатією пише він про релігійні традиції українців, їх

відданість батьківській вірі. В «Роксоланії» Україна постає в образі давнього державного народу, що особливо відчувається у рядках присвячених Києву. Місто це обдаровується високими епітетами («Києве славний, могутня столице князів давньоруських»), а в духовному і державному сенсі між Києвом і Римом проводиться паралель. Цікаво, що зображаючи Україну в образі алегоричного лісу, польський поет Себастьян Кленович умістив у ньому і своє дерево – клен, підкресливши, що саме від нього походить його прізвище.

Українцям як державному народу присвячена також латиномовна поема **Івана Домбровського** «Дніпрові камені» (Сamoenaе Borysthenides) що побачила світ у католицькій друкарні м. Фастів у 1618–1619 рр. В нашому випадку твір цей цікавий тим, що автор у вступній частині прославляє козацтво – русів, «що в гирлі Дніпра недругів зборюють» [14], а основна частина є нічим іншим як поетичним переказом історії України від найдавніших часів до сучасності на основі руських та іноземних хронік. У такий спосіб Іван Домбровський підводить читача до думки про те, що право на давньоруську історичну спадщину мають не тільки сучасні йому князі Острозькі і Заславські – нащадки короля Данила Галицького – але і запорожці, які впевнено виходили на історичну арену. Звертаємо увагу, що поема «Дніпрові камені» була опублікована на 1–2 роки раніше, ніж побачила світ знаменита протестація православного духовенства (1620 рік) в якій запорожці оголошувалися прямими нащадками воїнів князя Володимира Святославича – хрестителя Русі.

Проте найяскравішим представником польського шляхетського соціуму який на рубежі XVI–XVII ст. присвятив Україні свій поетичний талант і темперамент політика, був галицький магнат, власник соляних промислів на Прикарпатті **Ян Щасний Гербурт**. Німець за походженням, римо-католик за віросповіданням, він був великим патріотом свого краю і головне – українського народу, права і свободи якого він послідовно захищав. В маєтку Гербурта в Добромлі в кінці XVI – на початку XVII ст. діяв гурток інтелектуалів, працювала типографія. Тут, в далекому замку серед карпатських гір та давніх лісів було видано Хроніку Длугоша, праці Станіслава Оріховського, Віцентія Кадлубека, та ін. Сам Ян Щасний вів дуже активне політичне життя, був одним із лідерів рокошу Жебжидовського, залишив після себе багату кореспонденцію та деякі рукописні твори, які

ще чекають свого дослідника. В їх числі – дослідження про перемоги запорозьких козаків над татарами, вірш на українську тематику «Гадка Гриця з фортуною» та ін.

З письменницької спадщини Гербурта Добромльського, яка на сьогодні введена в науковий обіг, звертає на себе увагу короткий, але яскравий політичний твір «Zdanie o narodzie ruskim» («Думка про руський народ») який був складений 1613 року. Поширювався він у списках і був досить популярним серед православної шляхти України. В ньому автор рішуче висловив свою позицію щодо подій навколо Берестейської унії, заявивши про свою повну солідарність з православними. Причому, захист прав православного населення Ян Щасний пов'язував з проблемою політичного статусу «Русі» в польсько-литовській державі. З цього приводу він, зокрема, писав:

«Так і оця колотнеча, яку почали з народом руським, братами й кривими нашими, вона ніби рана в серце, котра, хоч би й найменша була, приносить смерть. Одну частину справи розумію, а другу частину, хоч про неї постійно мислю, утямити не можу. Бо знаю добре про те, що з ними діється, почавши від Брестського з'їзду. Знаю добре, як на сеймиках подають їм надію, а на сеймах із них сміхи ладнають. На сеймиках обіцяють, а на сеймах шикають. На сеймиках братами називають, а на сеймах – відщепенцями. Це я знаю, бо все це правда. Але чого вони хочуть од того шляхетного народу, якою радою і якою метою вони керуються? Того я в жодний спосіб збагнути не можу. Бо коли хочуть, щоб Русі не було в Русі, – то це річ неподобна, і це все одно, якщо порівняти, якби їм захотілося, аби море було поблизу Самбора, а Бескиди неподалік Гданська (Виділено нами)» (Така jest kłótnia, którą zaczęli z narodem Ruskim, bracią i krwią naszą, ta jest jako rana serdeczna, która by najmniejsza była, śmierć przynosi. Tej sprawy część jedną wiem, drugiej części, choć o niej ustawicznie myślę, rozumieć nie mogę. Bo to wiem dobrze, co się począwszy od zjazdu Brzeskiego, onym dzieje. To wiem dobrze, jako na sejmikach nadzieję im czynią a na sejmach z nich śmiechy stroją. Na sejmikach obiecują, a na sejmach fukają. Na sejmikach bracią zowią, a na sejmach – odszczepieńcy. To ja wiem, bo to wszyscy wiedzą. Ale czego oni chcą po tym zacnym narodzie i jaką radą i do którego celu oni mierzą? Tego ja żadnym sposobem rozumieć nie mogę. Bo jeśli tego chcą, żeby Rusi nie było w Rusi, to jest rzecz niepodobna i takie

podopieństwo jest, jakoby się im chciało, żeby tu morze było koło Samboru, a Beśczad koło Gdańska) [11, с. 92–93].

Втім, згадана позиція Гербурта Добромльського зовсім не означала, що він був противником унії, скоріше Ян Щасний обстоював зовсім інший шлях навернення українців до католицизму, про що він свідчив цілком виразно: «Але чого від них хочуть? Щоб папістами нашими були? В який же спосіб хочуть того досягти? Коли так, як Господь Спаситель сказав, учачи й пророкуючи і чуда чинячи? То й добре, не лише вони, але і я отця Крупецького буду мати за апостола. Але гайдуками церкви брати, позовами на трибунал тягти, попів хапати, ченців виганяти – те все не узгоджується з волею і наукою Спасителя нашого (Виділено нами)...» (Ale czegoż chcą po nich? Żeby papieżnikami naszymi byli? Jakim że sposobem tego chcą? Jeśli tak, jako Pan Zbawiciel kazał, ucząc, prorokując, cuda czyniąc? O i owszem, nie tylko oni, ale i ja księdza Krupieckiego będę miał za apostoła. Ale hajdukami cerkwie brać, pozwami na trybunał trapić, popy łapać, czernce wyganiać, to się nie zgadza z wolą i nauką Zbawiciela naszego...) [11, с. 94].

Вирішення релігійної проблеми, пов'язаної з проголошенням унії в Бресті, Гербурт Добромльський вбачав у наданні Русі політичних прав, щоб урівняти статус України зі статусом інших державних народів Речі Посполитої – поляками і литовцями: «Але про що убога Русь просить? Щоб мали змогу жити відповідно до прав. «А може, прав не має?» Можливо, на пергаменті чи на папері й не мають, але мають в умислах людських найліпше право й матір усіх прав – звичай. Бо чи що інше є право, як не самий звичай, уживаний впродовж багатьох літ і який визнано за добрий і вже потім, щоб ніхто не дорікав, покладений на папір?» (Ale o cóż uboga Ruś prosi? Aby według prawa zachowani byli. Ale praw nie mają? – Dajmy to, że na pergaminie, albo na papierze nie mają, ale mają na umysłach ludzkich prawo najlepsze i matkę wszystkich praw – zwyczaj. Bo cóż innego jest prawo, jedno zwyczaj przy wielu lat dobrym uznany; a potem, aby kto szpecić nie mógł, na papier wżony) [11, с. 94].

Політична позиція Гербурта Добромльського викликала занепокоєння серед державних та католицьких кіл Речі Посполитої. Дійшло до відкритого конфлікту з місцевим Перемильським біскупом Сієцінським, який звинуватив його у відкритому спротиві поширенні унії не тільки на

території Руського воєводства, але і на Закарпатті. Очевидно, саме завдяки його клопотанню з Риму від імені Папи Павла V Яну Щасному був відправлений лист. В ньому Римський Понтифік звернувся до Гербурта як до вірного сина Католицької Церкви з проханням підтримати унію у його володіннях. Останній попав у складну ситуацію – відверто ігнорувати звернення Папи він не міг, але і зрадити власним переконанням не вважав за можливе.

В такій ситуації Ян Щасний 5 серпня 1616 року написав лист до Павла V, в якому коротко, але ясно і чітко висловив свою позицію щодо релігійної ситуації в Речі Посполитій та відносно політичних перспектив українського народу. У ряді питань Гербурт Добромльський підтвердив свою позицію, заявлену в творі «Думка про руський народ». Так, про свою позицію щодо головного питання листа Римського Понтифіка він писав: «Блаженніший Отче, якщо відданий Апостольському Престолу католик не підтримує унію, він є руйнівником, якщо перешкоджає їй є нечестивцем, якщо утискає її – злочинцем є. Отже закликаю в свідки того, Який бачить не так, як людина, який бачить потаємне, який очей плотських не має. Закликаю у свідки публічно і приватно тих згаданих, хто мене до Унії ангажує, що з ними я іду разом, але що спосіб і користь відповідатиме чисто і повністю Небесам – я не згоден» (Catholicus, Beatissime Pater, Sedi Apostolicae addictissimis, si unioni // non favet, perversus est, si impedit, impius est, si adversus illam est, sceleratus est. Quid ergo testor Eum qui videt non sicut homo, qui videt in abscondito, qui oculos carneos non habet. Testor dicta publice et privatim mea, me in unione constituenda cum istis convenire, sed in modo ac ratione plane et toto coelo quod ajunt dissentire) [10, с. 250–251].

Далі Гербурт Добромльський покликається на досвід історії, проводячи паралель між подіями в Азії, Африці та Європі, що передували Реформації, і сучасною ситуацією в Польщі. З цього приводу автор риторично запитує: «Чи справа не була добра? Знаменита! Чи може помилилися в науці? Ані трохи! Вона стоїть сильніше неба і землі. Хіба одне: добру справу повели в лихий спосіб» (Fuitne causa bona? Optima. Erratumne fuit in doctrina? Minime; ea est coelo et terra firmior: forte bona causa male tractate fuit) [10, с. 251].

В листі до Папи Павла V Ян Щасний значно сміливіше і відвертіше писав про своє відношення до України, ставши другим після Йоси-

фа Верещинського діячем литовсько-польської доби, який поставив питання про її державний статус:

«Русини – мій рід, Русь наша спільна вітчизна, сусідство з ними безграничне, піддані майже всі русини. Бачу, що справа несе у собі силу: сила викликає заколот, заколот найнебезпечніший. *Королівство Русі є найбільше, шість воєводств його складає, які не провінціями, але королівствами можуть стати*» (Виділено нами) (Russi gens mea est, Russia Patria nostra communis, adfinitates cum illis infinitae, subditi fere omnes Russi, vi rem geri video: vis excitat tumultum, tumultus periculosissimus. Regnum Russiae maximum, sex palatinati // bus constans, qui non Provinciis sed Regius aequiparari possunt) [10, с. 251–252].

Лист до Папи Павла V був останнім відомим на сьогодні посланням, в якому Ян Щасний заявив про права українців, – 31 грудня 1616 року він помер. Німець за походженням, римо-католик за віросповіданням, прихильник унії і противник її насильницького впровадження, щирий патріот Речі Посполитої і великий друг українського народу Гербурт Добромльський лишився загадкою для багатьох сучасників. Українські шляхтичі охоче цитували його вислови на сеймах і сеймиках, коли треба було добитися захисту релігійних прав православних, але не взяли на озброєння головної ідеї твору «Думка про руський народ». Політична еліта України того часу так і не прийняла думку Яна Щасного про те, що запорукою гарантії прав українців (в тому числі релігійних) є надання Русі гідного правового статусу в Речі Посполитій, умови, без якої Гербурт Добромльський не бачив стабільного майбутнього для польсько-литовської держави.

Таким чином, в кінці XVI – на початку XVII ст. в польському шляхетському суспільстві існувала група інтелектуалів-гуманістів, які розпізнали творчі та державницькі можливості українського народу. Значення їхньої діяльності для розвитку українського світу полягає в тому, що саме їхній представник (Гербурт Добромльський) значно раніше православних українців публічно поставив питання про політичні права та державну перспективу «Русі». Твори польських поетів Себастьяна Кленовича та Івана Домбровського, в яких звеличувався український народ та йшлося про його державну традицію, об'єктивно сприяли успіху ідей Гербурта Добромльського в тодішньому шляхетському суспільстві Речі Посполитої.

Втім, може скластися враження, що інтерес до України в неукраїнських колах Речі Посполитої набув виразних рис лише в кінці XVI – на початку XVII ст., а постаті Гербурта Добромльського, Себастьяна Кленовича та деяких інших мислителів свого часу були винятковим явищем. На наш погляд, подібний висновок був би помилковим. Дійсно, у другій половині XVII, і особливо у XVIII ст. пам'ять про політичні права «Русі» в Речі Посполитій згасає, і пояснюється це, передусім, полонізацією української аристократії. Нащадки могутніх ревнителів прав «православної Русі» – Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Четвертинські та інші давно вже відчували себе поляками, а уявлення про права українського народу перемістилися виключно в сферу його релігійних інтересів. Понад те, з легкої руки корифея української історичної науки Володимира Антоновича затвердився погляд, що в цей період польське католицьке суспільство відзначалося виключним релігійним фанатизмом, наслідком чого стало жорстоке переслідування православних, а згодом і уніатів [1, с. 83–146]. Подібна точка зору була цілком логічною з огляду на позицію автора, який у своїх наукових дослідженнях виступив з оскарженням історичної Польщі. Однак, неупереджений аналіз історичних фактів, а також дослідження нововиявлених історичних документів переконливо свідчать, що крім релігійних шовіністів польське шляхетське суспільство висунуло зі свого середовища осіб, які зіграли суттєву роль в історії Української Церкви.

В фондах Державного архіву Волинської області зберігаються сотні презентаційних актів на парафії Луцько-Острозької уніатської єпархії, видані польськими шляхтичами. Їх аналіз не підтверджує висновків Володимира Антоновича про патологічний шовінізм та українофобство переважної більшості представників польського панства Волині XVIII ст. До значної кількості презентаційних актів автори включили додаткові фундаційні записи на церкви, доручали майбутнім настоятелям дбайливо виконувати свої пастирські обов'язки. Важливо, що деякі польські шляхтичі українського походження зобов'язували майбутніх настоятелів парафій молитися за упокій душ своїх предків, які були православними або уніатами. Подібні факти занотовані також у творі «Сводная галичско-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года» складена А. Петрушевичем стосовно церков та монастирів східного обряду Галичини [5, ч. 1, с. 1–2, 11, 19–20.]. Цікаві фак-

ти щодо цієї проблематики знаходимо у 5-томному виданні Н. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии». Згадуючи про заснування у XVIII ст. нових церков, автор скрупульозно нотував, хто саме був їх фундатором. За його спостереженнями виявилось, що значна частина храмів на Волині була зведена громадським коштом, але не бракувало також церков, які були збудовані за фінансової підтримки польських панів, або навіть виключно за їхні кошти.

Звичайно, подібне ставлення польських дідичів до своїх українських підданих не дає ніяких підстав зараховувати їх до числа «політичних українців», – йшлося скоріше про щире виконання християнського обов'язку. Втім, саме з середовища цієї категорії польського нобілітету вийшли діячі, які у цій справі пішли значно далі, присвятивши частину свого життя відродженню української духовності і культури. Яскраво ця тенденція відображається на прикладі історії польської магнатської родини Потоцьких.

Тема ця досі не знайшла задовільного висвітлення у вітчизняній науці, саме тому, що духовні та релігійні святині, без яких неможливо уявити сьогодні православну Україну, відроджувалися в свій час як уніатські святині коштом католицьких добродійців. Доходить часом до абсурду: телекомпанія «Глас», час від часу передає в ефір передачу про Почаївську лавру – перлину православної духовності в Україні, яка перебуває під владою Московського патріархату. Один із центральних сюжетів передачі – навірення пихатого та жорстокого магната Миколая Потоцького під враженням чуда Богородиці Почаївської. Проте автори сюжету дипломатично замовчують, якої християнської конфесії дотримувався Миколай Потоцький до і після навірення, та й належність до унії тодішнього Почаївського монастиря, славного своїми чудесами, не згадують. Втім, якщо дивитися на історію Української Церкви об'єктивно, а не очима Московського патріархату, стане цілком очевидним, що родина Потоцьких (як і ряд інших польських шляхетських родин) незаслужено забута в Україні.

Отже, в другій половині XVIII ст. «уніатська Русь» в Речі Посполитій знайшла собі великих покровителів в особі родини Потоцьких, представники яких зіграли важливу роль у її духовному та релігійному зростанні, а також етнічному розвитку. У згаданий період на Галичині та південній Волині відзначився своєю діяльністю **Миколай Потоцький**, який належав до числа

яскравих та надзвичайно енергійних особистостей свого часу. Польський магнат, надзвичайно багатий і впливовий, він доклав величезних зусиль для підтримки Католицьких Церков на Західній Україні – латинської (польської), східної (української) та східної (вірменської). Причому, наймасштабнішу активність він розгорнув по підтримці саме українських католиків. Супроводжувалася ця діяльність зміною його релігійного світу. Вважається, що сталося це в результаті вищезгаданого навернення Миколая Потоцького, коли він, бажаючи покарати невинного візника, з вини якого перевернулася його карета, тричі намагався його застрелити, але пістоль тричі давав осічку. Тим часом візник стояв на колінах і молився в бік Почаївського монастиря, що знаходився поруч. Саме після третьої невдалої спроби виконати постріл Потоцький усвідомив що сталося чудо, змінився духовно і став великим добродійцем Почаївської обителі. Втім, частина польських дослідників досить скептично ставляться до цього переказу, пояснюючи його навернення конфліктом з католицьким духовенством латинського обряду.

Отже, конкретні мотиви навернення Потоцького до кінця не з'ясовані, але безсумнівним є факт серйозної трансформації його внутрішнього світу. В часи панування польсько-латинської культури в Речі Посполитій він приймає східний обряд і стає уніатом. Понад те, коли навіть по селах уніатські священики в проповідях послуговувалися «культурною» польською мовою, Миколай Потоцький розмовляв переважно мовою українською [8, с. 57]. При цьому він намагався провести часткову «українізацію» полонізованого на той час уніатського богослужіння. Так у своїй фундації на монастир оо. василіан в Бучачі він застеріг, аби богородичні молитви «Печиста Діва Мати» та «Під твою милість» співалися саме українською мовою (*A soboty kaźdej, godzinki o Niepokalanem Poczęciu Matki Bożej po polsku, i codziennie także po skończonych szkołach po obiednich pieśń "Preczystaja Diwo Maty" i Pod twoju miłość, i świętym krzyżu ruską obowiązani spiewać będą*) [8, с. 118]. Тим самим Миколай Потоцький засвідчив, що його перехід в унію був не тільки результатом релігійного переконання (зміна латинського на східний обряд), але і виразних національних симпатій до українців.

«Український характер» Миколая Потоцького виявлявся також у його повсякденному житті. Людина імпульсивна і непередбачувана, він

часто одягався у козацьке вбрання і поринав у стихію народного життя, шукаючи пригод. Вільно володіючи українською мовою він брав участь у різних народних забавах, при цьому часто лишаючись невпізнаним [4, с. 150–151].

Очевидно, під впливом Миколая Потоцького, ідеєю «українізації» релігійного життя перейнялися також окремі представники римо-католицького духовенства. Так, на одній зі сторінок Літургікону що зберігався у с. Годів під 1752 роком зберігся запис про прибуття оо. єзуїтів на ювілей, що відзначався у «руських церквах» м. Бережани в Галичині. Один із отців-єзуїтів (кс. Лопацький) звернув на себе увагу тим, що носив бороду. Далі годівський уніатський парох записав (до речі, по-польськи): «І той, що був з бородою сповідав по-руську і поляків, і вірмен, і нас капланів, і проповідь по-руську виголошував» (*To ten co z brodą spowiadał po rusku u Polakow u Urmienow u nas kapłanów u kazanie po rusku miewał*) [5, ч. 1, с. 191]. На нашу думку, факт сповіді «по-руську» не лише українців-уніатів, а також поляків і вірмен, переконливо засвідчує принципову позицію кс. Лопацького у питанні щодо впровадження української мови в духовне та релігійне життя Римо-Католицької церкви.

Миколай Потоцький активно зводив нові та відбудовував зруйновані храми як латинського так і східного обряду на території Галичини та південної Волині. За неповними даними, він побудував монастир оо. василіан у Бучачі, а також три церкви в цьому ж місті – св. Миколая, Покрови Пресвятої Богородиці та Різдва Пресвятої Богородиці [8, с. 131–145]. В Городенці звів муровану церкву Успіння Пресвятої Богородиці [8, с. 55], став добродійцем уніатських святинь в Зарваниці та Улашківцях [5, ч. 1, с. 249, 267]. Дбаючи про поширення освіти, він заснував школу при Бучацькому василіанському монастирі, яка за клопотанням фундатора 1773 року отримала право викладати філософію [8, с. 58]. Покладаючи особливі надії на ченців-василіан у справі скріплення унії на Україні, Миколай Потоцький 1766 року пожертвував на користь Руської провінції Чину св. Василя Великого 1 мільйон злотих [5, ч. 1, с. 267].

Але найбільше енергії Потоцький доклав у справі прослави Почаївського монастиря, його святинь та передусім чудотворного образу Пресвятої Богородиці. Польський магнат, що став уніатом, звернувся до Риму з проханням розглянути його прохання, щоб образ Пресвятої Богородиці, який здавна почитався правос-

лавними та уніатами, був офіційно визнаний чудотворним також Католицькою Церквою. Згадане прохання Рим задовольнив. Микола Потоцький, дізнавшись про це, організував 1773 року урочисту коронацію чудотворної ікони Почаївської, виділивши на всі пов'язані з цим потреби 60 тисяч злотих [8, с. 58].

Децю раніше від цих подій Потоцький розпочав будівництво грандіозного Успенського собору в Почаївському монастирі, яке тривало 12 років і бюджет якого, за деякими даними, значно перевищив 2 мільйони злотих. Причому сам фундатор іноді висловлював бажання особисто взяти участь у будівництві монастиря. Час від часу його можна було зустріти на будівельних майданчиках, де він, на рівні з простими робітниками, возив у тачках пісок і цеглу [4, с. 152]. Втім, сам Миколай Потоцький не дожив до остаточного зведення цього храму, який став шедевром української архітектури, лише один рік. 1782 року, відбуваючи покуту в Почаївському монастирі, він помер, і саме в цій обителі знайшов свій вічний спочинок.

Особа Миколая Потоцького ще за життя стала об'єктом суперечок сучасників, немає однозначної оцінки його діяльності також серед сучасних істориків. Теперішні власники Почаївської лаври воліють зайвий раз не згадувати про нього, нащадки уніатів – греко-католики – просто забули про свого благодійника. Польським історикам теж не вельми приємно, що багатий магнат став уніатом і вклав чи не більшу частину своїх статків у справу розвитку та піднесення Української Церкви. Тому його діяльність та мотивація вчинків пояснюється часом дивацтвом або самодурством, окремі дослідники навіть беруть під сумнів його психічне здоров'я. Питання про те, ким був в дійсності Миколай Потоцький ще мають остаточно вирішити історики. А поки цю таємницю надійно зберігають підземелля Успенського собору Почаївської лаври.

Майже одночасно з Миколаєм Потоцьким активно підтримував Уніатську Церкву на Брацлавщині його родич – **Франциск-Салезій Потоцький**. На відміну від Миколая Потоцького він лишився католиком латинського обряду, але масштаби його фундаторської діяльності не можуть не вражати. Володар величезних маєтків на Уманщині він в кінці 50-х на початку 60-х роках XVIII ст. власним коштом фінансував побудову для своїх українських підданих близько ста церков. При цьому кожна церква була забезпечена матеріально – отримала оселю для

священника, поле на 30 днів та сіножаті на 10 днів роботи [1, с. 140].

На цьому Франциск Потоцький не зупинився. Бажаючи, щоб священники у його володіннях мали достатню освіту і відповідали своєму пастирському призначенню, він домігся проведення у своїх володіннях єпископської місії, яку успішно виконав Холмський єпископ Максиміліан Рилло. Під час її проведення за матеріальної підтримки Франциска Потоцького, в Умані діяла кількамісячна семінарія, в якій було підготовлено 150 священників. Дбаючи про поширення освіти серед своїх українських підданих, Потоцький 1765 року заснував в Умані Святобогородицький монастир оо. василіан (1765 рік), а наступного року – школу при ньому. Згідно фундації, при монастирі мало знаходитися 14 монахів, 4 місіонерів, 4 професори, а школа мала вміщати 400 учнів [9, с. 60].

Масштабна підтримка Франциском Потоцьким унії як на Правобережжі, так і в інших регіонах України визнавалася сучасниками, і оцінювалася надзвичайно високо. Коли він 1772 року помер, на його похорон до Кристинополя прибуло численне католицьке та уніатське духовенство, причому делегація від ченців-василіан було найчисельніша – 128 осіб. Крім того на жальобних заходах були присутні два єпископа (Львівський та Перемиський), а також багато парафіяльних священників, точне число яких невідоме [5, ч. 2, с. 12].

Крім протекторів освіти та духовного життя українці отримали з числа цієї родини діяча, який виступив з ідеєю польсько-українського примирення в умовах, коли на Правобережжі було остаточно придушено гайдамацький рух. Йдеться про **Йосифа Потоцького**, який у 80-х роках XVIII ст. (точна дата невідома) виступив зі зверненням до шляхти Київського воєводства. В час, коли польська шляхта цього регіону ще не відійшла від стресу, який вона пережила під час Коліївщини, Йосиф Потоцький проголосив думку, що настав час шукати дорогу до серця українського народу. Він висловив переконання, що гайдамацькі рухи і пов'язані з ними жорстокі розправи над поляками є результатом «народної темноти», внаслідок яких українців використовують вороги Речі Посполитої. А оскільки українські селяни визнають авторитет лише своїх священників (таких же темних як і вони самі) Йосиф Потоцький закликав шляхту Київського воєводства добиватися від польського уряду заснування та фінансування за державний кошт семінарії для уніатського духовен-

ства, сподіваючись саме в такий спосіб встановити контакт між польською та українською спільнотою [7, арк. 1–1зв.]. Можна не поділяти погляди Потоцького на природу гайдамацьких рухів, але навряд чи варто ставити під сумнів той факт, що ця людина зуміла переступити через станові та національні упередження, закликавши польську шляхту до прощення та пошуку порозуміння з українцями.

Те, що Йосиф Потоцький не був самотнім у своїх намаганнях налагодити стосунки з українською спільнотою Правобережної України, свідчить діяльність його сучасника – Станіслава Понятовського. На жаль, оригінальних документів щодо його проектів виявити поки що не вдалося. Але, виходячи з дослідження М. Кояловича, можна зробити висновок, що він виявив неабияке зацікавлення ідеєю утвердження унії в Київському воєводстві. Причому, на відміну від більшості своїх сучасників з числа шляхти, які протегували унії суто з політичних міркувань, Понятовський пішов далі і звернувся до уніатського митрополита з пропозиціями щодо створення духовного та релігійного центру, який мав консолідувати навколо себе католиків східного обряду. Суть його пропозицій зводилася до відбудови давнього Успенського собору в Каневі, який міг би стати центром паломництва, а також школи при ньому. Очевидно, Станіслав Понятовський бажав, щоб для уніатів Канів став тим, чим був для православних Київ [2, с. 259].

Проект викликав зацікавлення уніатського митрополита Ясона Смогоржевського, але до його реалізації він так і не приступив, посиляючись на брак коштів. Важливо, що в цій ситуації Станіслав Понятовський не відмовився від своєї ідеї. Поки представники уніатської ієрархії перебували в роздумах стосовно «Канівського проекту», він самотужки почав втілювати в життя свій задум, покладаючись на власні кошти. В цьому сенсі цікавими є свідчення мандрівника, політичного та військового діяча Франциска де Міранди, який в березні 1787 року відвідав Канів і мав зустріч з Понятовським. На нього справила враження давня церква (Успенська), яка, за його свідченнями, на той час уже відбудовувалася. Згадав він у своєму щоденнику також школу при василіанському монастирі, в якій безплатно вчилися діти. І хоча цей освітній заклад викликав скептичну реакцію де Міранди, він все-таки дав високу оцінку благодійницької діяльності Станіслава Понятовського [15].

Втім, для реалізації цих планів історія відвела занадто мало часу – 1793 року стався другий поділ Польщі, внаслідок якого Правобережна Україна відійшла до Росії. За таких обставин доля Уніатської Церкви та пов'язаного з нею «Канівського проекту» була вирішена. Проте найважливішу, з точки зору українства, справу Станіслав Понятовський зробив – давньоруський Успенський собор почав відбудовуватися, на його долю було звернено увагу громадськості, внаслідок чого унікальний храм уникнув долі забуття та остаточної руйнації.

Під кінець існування Речі Посполитої як держави згадана вище родина Потоцьких висунула зі свого середовища вченого, ім'я якого в процесах розвитку українського світу є незаслужено забуте. Йдеться про відомого письменника, історика та мандрівника **Яна Потоцького** († 1815). Передчуваючи неминучий крах польської державності та усвідомлюючи неможливість уникнення майбутньої національної катастрофи, він залишив Польщу і присвятив своє життя науці. Серед творчого доробку, який є важливим для нашої статті, є книга, присвячена опису географії та історії слов'янських народів, виконана в контексті популярної в свій час у польському шляхетському середовищі «Сарматської теорії». Згадане двотомне видання було видане французькою мовою у Брунсвігу 1796 року. В ньому автор на основі доступних йому джерел, в тому числі на основі опрацювання давньоруських хронік, зробив важливий науковий висновок: українці є окремим народом, відмінним від росіян і поляків. Звертаємо увагу: саме українцями назвав Ян Потоцький етнос, який досі традиційно іменувався в Польщі терміном «Русь», а в Росії «малоросами». При цьому етнічне коріння українців автор бачив у племенах, на основі яких виникла в свій час давньоруська держава [12, с. 3–4]. Таким чином, уже в останніх роках XVIII ст. європейська наукова еліта мала змогу познайомитися з висновками Яна Потоцького про походження українського народу. Останні виявилися дуже близькими до поглядів сучасних вітчизняних істориків про етногенез українців.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що в кінці XVI–XVIII ст. польське шляхетське суспільство Речі Посполитої у питанні щодо України не було однорідним. Ми не заперечуємо фактів вияву релігійної та національної нетерпимості з боку польського шляхетства, але вважаємо, що зображати польсько-українські стосунки згаданої доби лише у формі

релігійного та етнічного протистояння було б невірним. Понад те, очевидним є факт значного впливу на розвиток українського світу згаданого історичного періоду представників світського польського нобілітету, які свідомо і масштабно підтримували українців, сприяли розвитку їх культури та духовності. Позиція Гербурта Добромльського щодо політичних прав «Русі» набагато випереджала державницькі устремління самих українців, а польські латиномовні поети створили романтичний образ України в час, коли оспівувані ними русини мали доволі скромні здобутки у розвитку власної поезії. Теперішню Україну неможливо уявити без Почаївської лаври, яка в сучасному вигляді постала завдяки зусиллям Миколая Потоцького, а концепція походження українського народу, близька до сучасної, була сформульована істориком Яном Потоцьким.

Таким чином, політичне українство модерної доби виникло не на порожньому місці. Йому, зокрема, передувала масштабна діяльність представників шляхетського соціуму Речі Посполитої, спрямована на розвиток українського світу та української ідеї. Гідне місце в цих процесах належало представникам польського нобілітету. Саме їхня діяльність створила передумови появи у XIX – на початку XX ст. цілої плеяди діячів українського руху польського походження, які справили надзвичайно важливу роль в розвитку вітчизняної історичної науки (Володимир Антонович), державницької думки (В'ячеслав Липинський), української етнографії (Тадей Рильський), української релігійної та духовної культури (митрополит Андрей Шептицький) та ін.

На початку XX ст. В'ячеслав Липинський, оцінюючи роль представників римо-католицького суспільства в процесах українського націєтворення, зазначав: «Серед римо-католиків на признання з боку українського заслуговують ці, що осідаючи чи вже живучи в землях не латинської культури (в данім випадку на Україні)

та йдучи за лицарськими традиціями Риму і за арійськими традиціями християнства, вжили свою латинську християнську культуру і свою, цією культурою виховану, більшу дисциплінованість та активність на діло розвитку місцевих культур (націй) і місцевих земель (держав), а не на творення – по купецьким та не арійським зразкам – замкнених колоній в цих землях» [3, с. 61–62]. На нашу думку, згадане формулювання Липинського дуже вдало передає сутність предтечі політичного українства, яке, зокрема, існувало в середовищі польського католицького соціуму кінця XVI–XVIII ст.

1. *Грушевський М.* Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII ст. / М. Грушевський // Руська історична бібліотека. – Т. VIII. – Львів, 1900. – 154 с.
2. *Коялович Н.* История воссоединения западнорусских униатов старых времен / Коялович Н. – СПб.: в типографии Второго отделения Е. И. В. Канцелярии, 1973. – 400 с.
3. *Липинський В.* Релігія і Церква в історії України / В. Липинський – К.: ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – 128 с.
4. *Пероговський В.* Местечко Почаев и фундатор каменных зданий Почаевской лавры, староста каневский Потоцкий / В. Пероговский // Вестник Западной России. – 1867. – Кн. VI. – Т. II. – С. 145–154.
5. *Петрушевич А.* Сводная галичско-русская летопись с 1700 до августа 1772 года: в 2 ч. / А. Петрушевич. – Львов: типография Ставропигийского института, 1887–1897. – . – Часть 1. – 1887. – 329 с.; Часть 2. – 1897. – 519 с.
6. Українознавство. Навчальний посібник. – К.: Видавництво Київського університету, 2008. – 672 с.
7. ЦДІАК України, ф. 2077, оп. 1, спр. 12.
8. ks. Barącz Sadok. Pamiątki buczackie / ks. Sadok Barącz. – Lwów: Z drukarni "Gaz. narod" J. Dobrzańskiego i K. Gremana, 1882. – 168 s.
9. *Czernecki J.* Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol / J. Czernecki. – Kraków: księgarnia Czerneckiego, 1939. – 501 s.
10. *Harasiewicz M.* Annales Ecclesiae Ruthenae / H. Harasiewicz. – Leopold: Typis instituti Rutheni Stauropigiani, 1863. – 1184 p.
11. *Lipiński W.* Z dziejów Ukrainy / W. Lipiński. – Kijów, 1912. – 640 s.
12. *Potocki J.* Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves recueilles et commentées par le comte Jean Potocki: in 2 t. / J. Potocki. – Brunswick: dans la Librairie des Ecoles, 1796. – . – Т. 1. – 1796. – 110+206+96 p.
13. <http://litopys.org.ua/suspil/sus10.htm>
14. <http://litopys.org.ua/human/hum27.htm>
15. http://www.hrono.ru/libris/lib_m/miranda_5.html